

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ถ้าว่าโดยปริมาตรก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง มิได้กล่าวสัตว์ บุคคล สถานที่และเหตุการณ์ต่างๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดทั้งสิ้น นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาล้วนๆ โดยแบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปิฎฐาน จัดเป็นหมวดธรรมได้ ๔,๒๐๐๐ พระธรรมชั้น

พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ในพรรษาที่ ๗ โดยมีเรื่องกล่าวไว้ในคัมภีร์ อรรถกถาอัฐสาสนี^๑ รจนาโดย พระพุทธโฆสาจารย์ (ผู้เป็นที่ประชุมแห่งหมู่คุณ คือ ศील อาจารย์ ความซื่อตรง ความอ่อนโยนเป็นต้นอันประดับด้วยศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดดียิ่ง) ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ثمانเดียรถีย์ ณ ภายใต้คางไม้คันทามพฤกษ์แล้ว ทรงดำริว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว เสด็จจำพรรษา ณ ที่ใด เมื่อทรงทราบด้วยพระญาณว่า เสด็จอยู่จำพรรษา ณ ภพดาวดึงส์ เพื่อแสดงพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์โปรดพระพุทธมารดาตลอดไตรมาส ซึ่งเป็นพุทธประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ หลังจากนั้นทรงแสดงพระอภิธรรมโดยสังเขปแก่พระสารีบุตรเป็นบุคคลแรก ซึ่งท่านได้นำไปสอนแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและไม่พิสดารนักในเวลาต่อมา

ต่อมาภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรได้รับการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลบุตรติสสะแต่งตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ และเนื่องจากทั้งพระสารีบุตร และพระโมคคัลลบุตรติสสะ ได้สอนพระอภิธรรมตามนัย ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎก ที่จารึกคำสอนของทั้งสองท่าน จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นเดียวกัน ในพระอภิธรรมปิฎกนี้ มีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีชื่อว่า มหาอรรถกถา คือ อรรถาธิบายอันประเสริฐ หรือมูลฎีกา คือ อรรถาธิบายดั้งเดิม ซึ่งประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ ปกิณกเทศนา ได้แก่ เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้า ตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม และสาวกภาษิต ได้แก่ ถ้อยคำของพระสาวก เช่น พระสารีบุตรพระอานนท์เป็นต้นคัมภีร์มหาอรรถกถาได้รับการสังคายนาในปฐม-

^๑ พระพุทธโฆสาจารย์, อัฐสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภิวงค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒.

สังคายนาและในการสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาพระมหินทเธระได้ไปเผยแผ่พุทธศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ โดยได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้ร่วมกันแปลพระไตรปิฎกและ มหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลสามารถศึกษาได้โดยสะดวก ซึ่งต่อมาภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

เมื่อพระพุทธโฆสะจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหายานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎกที่พระพุทธโฆสะจารย์ได้รจนาไว้ มี ๓ คัมภีร์^๒ คือ อัญญสาลินี (อธิบายคัมภีร์ อัมมสังคณี พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๔) สัมโมหวิโนทนี (อธิบายคัมภีร์ วิภังค์ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๕) และปัญจปกรณ (อธิบาย ๕ คัมภีร์คือ ธาตุกถา ปุคคลปัญญาตติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน อธิบายพระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๕-๔๕) คัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสะจารย์แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อ มหาปัจจจริย^๓ (อรรถกถาที่รจนาบนแพ^๔) ซึ่งจะอธิบายคำและศัพท์เทคนิคทางจิตวิทยา เจตสิก รูป นิพพาน และพระอรรถกถาจารย์ท่านอื่นๆ ได้เอื้อประโยชน์ให้อนุชนเข้าใจหลักภาษาได้ชัดเจน ทั้งนี้เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาตายที่ไม่นิยมพูดกันในปัจจุบัน คำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาในการไขศัพท์ ความหมาย รูปวิเคราะห์ ฯลฯ จึงช่วยให้อนุชนเข้าใจภาษาบาลีได้อย่างถูกต้องชัดเจน นอกจากนั้นคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว ยังช่วยให้เข้าใจหลักธรรมได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติไม่มีรูปร่าง^๕ (ไม่มีสัณฐาน, ไม่มีตัวตน) ทำให้เป็นเรื่องที่ลุ่มลึกเข้าใจยาก

ดังนั้น ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะทำการศึกษาเรื่อง จิต เจตสิก รูป นิพพาน กระบวนการทำงานของจิตในอัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์ ซึ่งเป็นตำราเรียนพระอภิธรรมในปัจจุบัน เพื่อนำมาบูรณาการให้เกิดการเกื้อกูลต่อการปฏิบัติธรรม สามารถละอกุศลเจตสิก เพิ่มพูนกุศลเจตสิกให้เกิดขึ้น นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่เหมาะสม ส่งผลให้ปัญหาสังคม ลดน้อยลง

^๒ พระพุทธโฆสะเถระ, อรรถกถาภาษาไทย พระอภิธรรมปิฎก อัญญสาลินี ฉบับมหาจุฬาฯ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า บทนำ [๑๔].

^๓ คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๗๘.

^๔ ภูมิพลโลกิขุ, อัญญสาลินีอรรถกถา (บาลี-ไทย) ภาค ๑ ฉบับภูมิพลโลกิขุ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๓๑), หน้า สารบัญ.

^๕ ชู.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗/๒๒, ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษากระบวนการทำงานของจิตตามที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลีนี้
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฐสาลีนี้

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- การศึกษาครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อตอบคำถามต่อไปนี้
- ๑.๓.๑ เพื่อทราบถึงความหมายของจิต เจตสิก รูป นิพพาน
 - ๑.๓.๒ เพื่อทราบถึงกระบวนการทำงานของจิตตามที่ปรากฏในคัมภีร์อัฐสาลีนี้
 - ๑.๓.๓ เพื่อทราบถึงกระบวนการทำงานของจิตในสังสารวัฏ

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกเถรวาท ที่เป็นภาษาไทยและภาษาบาลี และคัมภีร์อัฐสาลีนี้ ๔ ฉบับ คือ มีชื่อว่า "อัฐสาลินิยา นาม อภิธมมกถุญญาย ธมมสงคณินวณณนา" ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๑ ชื่อว่า "อรรถกถาภาษาไทย พระอภิธรรมปิฎก อัฐสาลีนี้ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย" ๑ ชื่อว่า "อัฐสาลีนี้อรรถกถา (บาลี-ไทย)" ฉบับภูมิพลโลกิขุ ๑ และชื่อว่า "อัฐสาลีนี้ คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณิปรภณ" ฉบับ แปลโดย พระคันธสาราภังค์ ๑ ส่วนเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ เอกสารต่างๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับพระอภิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ วิเคราะห์ หมายถึง การใคร่ครวญพิจารณาอย่างละเอียด หรือแยกแยะออกเป็นส่วนๆ เพื่อให้เห็นโครงสร้างของเรื่องนั้นๆ รวมถึงเห็นความหมายทั้งโดยอรรถและพยัญชนะของศัพท์นั้นๆ

๑.๕.๒ จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ , สภาพที่นึกคิด, ใจ

๑.๕.๓ กระบวนการทำงานของจิต หมายถึง กระบวนการเกิดขึ้นของวิถีจิตทางปัญจทวารหรือมนทวาร เมื่อมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ รูปารมณ์ สัททวารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ปรากฏทางทวารของตน ๆ แล้ว วิถีจิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ ดังนี้

๑) อดีตภวังก์ หมายถึง เป็นภวังก์จิตที่เริ่มนับเป็นดวงแรก (นับอายุของอารมณ์) เมื่อมีอารมณ์ใหม่ปรากฏทางทวาร หมายถึง ภวังก์เดิม

๒) ภาวักคจลนะ หมายถึง เป็นภาวักคจิตที่เริ่มไหวตัวตอบสนองต่ออารมณ์ใหม่ หมายถึง ภาวักคไหว

๓) ภาวักคูปัจเฉทะ หมายถึง เป็นภาวักคจิตที่ทำการตัดกระแสภาวักคจากการรับอารมณ์เก่า เพื่อให้วิถิจิตรับอารมณ์ใหม่ หมายถึง ภาวักคตัด

๔) อาวัชชนจิต หมายถึง เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่เป็นดวงแรก ได้แก่ ปัญจทวาราววัชชนจิต ซึ่งเป็นเหตุกิริยาจิต

๕) ปัญจวิญญานจิต หมายถึง เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นโดยประจักษ์แจ้งซึ่งเห็นแต่เพียงสี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เท่านั้น

๖) สัมปฏิจฉนจิต หมายถึง เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นต่อจากปัญจวิญญานจิต แล้วจึงส่งให้สันตริณจิตได้ส่วนอารมณ์นั้นต่อไป

๗) สันตริณจิต หมายถึง เป็นจิตที่เกิดขึ้นทำการได้ส่วนอารมณ์นั้นแล้วส่งให้โวกุฐัพพนจิตทำการตัดสินใจต่อไป

๘) โวกุฐัพพนจิต หมายถึง เป็นจิตที่เกิดขึ้นตัดสินอารมณ์ว่า เป็นอริยกรรมหรืออนิยกรรมแล้วส่งให้ชวนจิตเสพอต่อไป

๙) ชวนจิต หมายถึง เป็นกุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิต อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นกามชวนจิตทำการเสพออารมณ์นั้น

๑๐) ตทาลัมพนจิต หมายถึง เป็นวิบากจิตที่ทำการเสพออารมณ์ต่อจากชวนจิตอีก ๒ ขณะ ถ้าอารมณ์นั้นยังไม่ดับไป

๑๑) ภาวักคจิต หมายถึง เป็นภาวักคจิตเดิม เมื่อสิ้นสุดวิถิจิตในการรับอารมณ์วิธีหนึ่งแล้ว ต้องลงภาวักคก่อนเสมอ จึงจะขึ้นวิถิจิตใหม่อีก

๑.๕.๔ วิถิจิต หมายถึง จิตที่เป็นระดับความรู้สึกสำนึกทั่วปฐวีตัวทุกขณะที่ทำพุดคิดสิ่งต่างๆ จิตที่อยู่ในระดับนี้เรียกว่า จิตสำนึก เป็นจิตที่ออกมารับรู้อารมณ์เรื่องราวผ่านทางประตู คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เห็นอะไรก็รู้ตัวว่ากำลังเห็น คิดอะไรก็รู้ตัวว่ากำลังคิด วิถิจิตนี้เป็นจิตสำนึก

๑.๕.๕ ภาวักคจิต หมายถึง จิตที่เป็นองค์ประกอบของภพ เป็นจิตที่ทำงานโดยที่คนเราไม่รู้สึกรู้ตัวเรียกว่า “จิตไร้สำนึกหรือจิตใต้สำนึก” ซึ่งเมื่อมโนกรรมทำงานแล้วการให้ผลของกรรมก็จะดำเนินต่อไป

๑.๕.๖ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำในใจโดยแยบคาย, กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การพิจารณาโดยแยบคาย คือพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย (โยนิโสมนสิการเป็นสาธารณปัจจัยแก่นามที่เป็นกุศลทั้งปวง อโยนิโสมนสิการเป็นสาธารณปัจจัยแก่

นามที่เป็นอกุศลทั้งปวง) หรือตริตรงให้รู้จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบายที่ชอบซึ่งจะมีให้เกิดวิชาและตณหา (อุบายในการละอาสวะทั้งปวง), ความรู้จักคิด, คิตถุวิธี

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฐสาลินี พบว่ามีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

๑.๖.๑ หนังสือ

พระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ว่า หลักวิธีบริหารจิต สรุปรวมเข้าใน ๑ ยกจิต ๒ ข่มจิต ๓ บั่นเหิงจิต ๔ ปล่อยจิต (ด้วยครูอยู่เฉยๆ) เวลาไหนควรทำข้อไหน แต่ก็ไม่จำเป็นต้องไปนึกให้เสียเวลาสู้นึกเข้ามาที่จิตของตนเองนี้แหละไม่ได้ เพราะทุกๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่อมต้องเคยต้องประสบภาวะต่างๆ ของจิตใจมาแล้ว บางคราวก็ตกต่ำ ต้องยกดังที่เรียกว่า "ปลุกใจ" เป็นต้น บางคราวก็ต้องข่มปล่อยไม่ได้ บางคราวก็เศร้าสร้อย ต้องทำให้บันเทิงสดชื่นรื่นเริง บางคราวก็อยู่ในระดับดีเป็นปกติปล่อยให้เป็นไปเช่นนั้นต่อไปได้ คนที่อยู่ด้วยกันหรือเกี่ยวข้องกันโดยฐานเป็นมิตรสหายเป็นต้นมักจะสังเกตรู้ภาวะทางจิตของกันและกัน และผู้ที่มีความรักหวังดีต่อกันย่อมจะช่วยแนะนำปลุกปลอบใจกัน ห้ามปรามกัน ในขณะที่อีกฝ่ายหนึ่งมีจิตใจอยู่ในภาวะที่ไม่ดี ผู้ใหญ่ปกครองผู้น้อยจะเป็นบุตรธิดาหรือผู้อื่นก็ตามจะปกครองถึงจิตใจได้ก็ต้องรู้หลักวิธีบริหารจิตทั้ง ๔ ข้อนี้ ฉะนั้น จึงควรศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจในหลักบริหารทั้ง ๔ ข้อนี้ให้ดี เพื่อที่จะได้ใช้ปกครองจิตตนเองด้วย ปกครองผู้อื่นให้ถึงจิตใจของเขาได้ด้วย ผู้ที่สามารถปกครองจิตของตนได้เองย่อมมีความสุขดี ปลอดภัยดีกว่าใครๆ^๖

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ อนัตตลักขณสูตร ว่า กระบวนการรับรู้ทางตา (จักขุทวารวิถี) และกระบวนการรับรู้ทางจิต (มโนทวารวิถี) อธิบายได้ดังนี้ คือ เมื่อตาเห็นรูปอย่างหนึ่ง กระแสภวังค์จะถูกตัดให้ขาดลงโดยปัญจทวาราวชชนจิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นแก่จักขุประสาท ต่อจากนั้นจักขุวิญญาณจิตก็เกิดขึ้นเห็นรูปารมณ์คือสีที่มากกระทบกับจักขุประสาทโดยไม่คำนึงว่าเป็นชายหรือเป็นหญิง เมื่อจักขุวิญญาณจิตดับไป จิตที่เกิดขึ้นต่อมาคือสัมปฏิจฉณจิต ทำหน้าที่รับเอารูปารมณ์แล้วดับไป หลังจากนั้นสันตிரณจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ไตร่ตรองรูปารมณ์แล้วดับไป หลังจากนั้นสันตிரณจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่ไตร่ตรองรูปารมณ์แล้วดับไป ต่อมาเป็นโงฐัพพนจิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์แล้วดับไป หลังจากนั้นชวนจิตเกิดขึ้นทำหน้าที่เสพอารมณ์ ๗ ขณะ แล้วดับไป ต่อมา ตทาร์มณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะรับอารมณ์ต่อจากชวนจิตแล้วดับไป จากนั้นภวังคจิตซึ่งเป็นจิตที่ไม่รับรู้อารมณ์ปัจจุบัน มีลักษณะคล้ายกับขณะที่นอนหลับก็เกิดขึ้น ดังนั้น

^๖ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์พัฒนาหนังสือ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๑๑), หน้า ๑๖.

ทุกครั้งที่มีการเห็นเกิดขึ้นเริ่มตั้งแต่รูปารมณมาปรากฏแก่จักขุประสาท จนกระทั่งถึงตารัมณจิต มีจิตเกิดขึ้น ๑๔ ขณะ นี่เป็นกระบวนการเห็นทางจักขุทวารวิถีโดยปกติ สำหรับผู้ที่มีวิปัสสนาญาณแก่กล้า วิถีจิตก็ไปไม่ถึงชนวนจิต^๗

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ นิพพาน ว่า อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอำนาจหมุนเวียน ซึ่งเป็นกฎธรรมดาของทุกๆ สิ่งบรรดาที่เป็นสังขตธรรม หรืออีกอย่างหนึ่งก็พูดว่า เป็นกฎธรรมดาของทุกๆ สิ่ง ในสากลจักรวาลทุกๆ จักรวาล เมื่ออวิชชาสามารถทำให้เกิดอำนาจหมุนเวียนแก่วิชขรูปในปรมาณู โดยที่บังคับให้แรงเหวี่ยงออกของวิชขรูป เท่าๆ กับแรงดูดเข้าของมูลรูป ดังนี้ได้แล้วก็ตามองเดียวกันกับที่มันจะทำให้เกิดอำนาจการหมุนเวียนในภวังคจิต คือให้นามธรรมหมู่หนึ่งหรือส่วนหนึ่งเกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไปๆ อย่างไม่รู้จักสิ้นสุด และ ดวงชีวิตล้วนๆ ไม่มีอะไรเหลือ ก็ลูกโพล่งขึ้นได้ด้วยประการฉะนี้ เราเรียกว่า อวิชชาเป็นผู้จุด ปัญหาก็คือ อะไรเป็นเชื้อถูกจุด และอะไรช่วยเกื้อกูลและ เป็นสิ่งที่ตั้งอาศัย เชื่อที่ถูกจุดในที่นี้ก็คือสิ่งที่เรียกว่า นามธาตุ ซึ่งก็เป็นเพียงธรรมชาติที่มีการปรากฏตัว (Phenomena) ชนิดหนึ่งเท่านั้น แต่ยังเป็นขั้นที่ยังดับหรือหลับอยู่ (Dormant-Conscious element) นามธาตุคืออะไร และมาจากอะไรอีกเล่า มันก็มาจากอวิชชาอีกเหมือนกัน นามธาตุที่ยังไม่ถูกจุด ก็ยังไม่ลูกโพล่งเป็น ดวงไฟชีวิต ขึ้นเท่านั้น ถ้าเราจะถามนักวิทยาศาสตร์ว่า มูลรูป และวิชขรูปนั้นเล่า มาจากอะไร ที่มารวมกันหมุนเวียนจนเกิดเป็นปรมาณูขึ้น นั่นก็คงจะส่ายหน้าไปตามกัน ถ้าจะยืนค้ำยถามหนักเข้าก็ต้องตอบว่า มาจากสิ่งที่ยังไม่รู้ว่าจะอะไรนั่นเอง^๘

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ นิพพานกถา ว่า ในขณะที่เริ่มต้นเจริญวิปัสสนาภาวนา พลังสมาธิยังมีกำลังอ่อนอยู่จิตจึงซัดส่ายไปมา เมื่อจิตเกิดความฟุ้งซ่าน ก็ให้กำหนดรู้ความฟุ้งซ่าน เมื่อกำหนดรู้สภาวะฟุ้งซ่านซ้ำๆ อยู่อย่างนี้ กำลังของสมาธิก็จะค่อยๆ แก่กล้าขึ้น และจิตเองก็จะแนบอยู่กับอารมณ์กรรมฐานที่กำหนดโดยไม่ซัดส่ายออกไปหาอารมณ์อื่น บางขณะอาจมีความนึกคิดแทรกเข้ามาพัวพันกำหนดรู้ให้ทัน ต่อมาก็จะคุ้นเคยกับการกำหนดรู้สภาวะธรรมการคิด และในทันทีที่รู้ตัวว่ากำลังคิดอยู่ให้หยุดติดตามเรื่องที่คิด แล้วกลับมากำหนดรู้สภาวะพองยุบของท้องเมื่อถึงตอนนี้ก็จะเริ่มเข้าใจได้ว่าจิตที่กำหนดรู้อารมณ์ในปัจจุบันอยู่นั้นเกิดขึ้นต่อจากจิตที่กำหนดรู้อารมณ์ในอดีต และก็จะมิจิตที่กำหนดรู้อารมณ์ในขณะต่อไปเกิดขึ้นตามมาจิตที่มีสมาธิแนบแน่นอยู่กับอารมณ์กรรมฐานในแต่ละขณะอย่างเต็มที่เช่นนี้เรียกว่าจิตตวิสุทธิ คือความหมดจดแห่งจิต^๙

^๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **อนัตตลักขณสูตร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๖.

^๘ พุทธทาสภิกขุ, **นิพพาน**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕.

^๙ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **นิพพานกถา**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓.

พระอริชชัฏครมหาสัทธัมมโชติกะชนกาภิวังค์ (เชมเย สยาดอ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐานไม่ยากอย่างที่คิด ว่า トラบไตที่ยังไม่สามารถเข้าไปเห็นแจ้งในความจริงที่ว่า การคิดเป็นเพียงสภาวะธรรมทางจิตที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน เป็นทุกข์ ไม่น่าพึงพอใจ และไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่ใช่บุคคล หรือวิญญาณใดๆ ตรานั้นผู้ปฏิบัติก็จะยังคงหลงยึดถือว่า เป็นเรา เป็นตัวตนของเราที่กำลังคิดอยู่ "ฉันกำลังคิด ฉันชอบความคิดนี้" ขอเพียงกำหนดรู้ว่าการคิดให้ทันที่มันเกิดขึ้น ก็จะเข้าไปเห็นแจ้งได้ว่า การคิดคิดเป็นเพียงสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น ไม่ใช่ตัวตนบุคคลใดๆ ทั้งสิ้น ในที่สุดผู้ปฏิบัติก็จะเห็นว่า มี ๒ สิ่งที่เกิดคู่กันอยู่ คือ มีการคิดเกิดขึ้นก่อน และจิตที่กำหนดรู้การคิดนั้นเกิดตามมา จึงเห็นได้ว่ามันคือกระบวนการของจิตที่เกิดคู่กันอยู่ เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นดังนี้แล้ว ก็จะไม่หลงไปยึดเอากระบวนการคิดหรือจิตที่กำหนดรู้บางอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวตน เมื่อก้าวหน้ามาถึงขั้นนี้ ผู้ปฏิบัติก็จะสามารถขจัดความเข้าใจผิดที่ยึดโยงเอาความคิดมาผูกเป็นตัวตน หรือบุคคลได้ ปัญญาญาณที่ช่วยให้เข้าใจแจ่มแจ้งเช่นนี้เกิดจากการกำหนดรู้การคิด จึงต้องถือว่าการคิดเป็นเพื่อนผู้มีอุปการคุณ หากไม่มีการคิด ไม่มีโอกาสกำหนดรู้ ไม่มีโอกาสเข้าไปเห็นธรรมชาติที่แท้จริงของการคิด ทุกครั้งที่คิด ผู้ปฏิบัติก็จะยังคงยึดมั่นถือมั่นว่า นั่นคือตัวเรา นั่นคือตัวตนของเราที่กำลังคิดอยู่นั่นเอง ความเห็นผิดแบบนี้เรียกว่า สักกายทิฐิ หรือ อัตตทิฐิ ซึ่งเป็นต้นเหตุของกิเลสทั้งมวลที่ก่อให้เกิดทุกข์^{๑๐}

พระธรรมมงคลญาณ (วิริยงค์ สิรินธโร) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ หลักสูตรครูสมาธิ เล่ม ๓ ว่า ขวณะจิต หมายถึง ความมีไหวพริบของจิต ไหวพริบโดยทั่วไปก็เกิดจากธรรมชาติของแต่ละบุคคล ช่วงที่ทำให้เกิดสติปัญญาเกิดไหวพริบนั่น เป็นระยะที่มีความรู้ในงานนั้นๆ เช่น บุคคลกำลังตอบปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ขวณะจิตจะแล่นขึ้นมาทันที หากขวณะจิตของผู้นั้นสูงจะเกิดปฏิกิริยากล่าวแก้ปัญหาไปได้อย่างฉะฉาน หากขวณะจิตของผู้นั้นต่ำปฏิกิริยาการตอบก็ไม่ฉะฉาน จึงอยู่ที่ขวณะจิตของแต่ละบุคคลที่มีความเป็นไปสูงต่ำตามที่ได้รับการศึกษา เมื่อมาถึงวิปัสสนา ขวณะจิตก็คงที่ตามฐานะของแต่ละบุคคล ขณะที่จิตเข้าสู่วิปัสสนา ขวณะจิตจะยืนอยู่ตรง "หน่วย" การขยายของ "หน่วย" อยู่ที่ขวณะจิต เพื่อเป็นการติดตามขวณะจิต บุคคลจะมีตัวรู้และความรู้ขั้นนี้คือสติ แม้ความแล่นไปของขวณะจิตเร็วเท่าไรช้าเท่าไร วงกว้างแคบแคไหน สติจะติดตามไปตลอดเวลา ทั้งนี้เพื่อความเป็นวิปัสสนามีความเป็นจริงขึ้นตามลำดับ ถ้าสติตามขวณะจิตไม่ทันเมื่อไรก็จะเป็นการขาดตอนของวิปัสสนา การที่สติขาดตอนนั้นหมายความว่าพลังจิตส่วนเฉลี่ยกำลังจะหมด เขาจะต้องรีบกลับมาตั้งสมาธิขึ้นใหม่^{๑๑}

^{๑๐} พระอริชชัฏครมหาสัทธัมมโชติกะชนกาภิวังค์ (เชมเย สยาดอ),

วิปัสสนากรรมฐานไม่ยากอย่างที่คิด, แปลโดย มณฑาทิพย์ คุณวัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (ม.ป.ท, ๒๕๕๖), หน้า ๔๒.

^{๑๑} พระธรรมมงคลญาณ (วิริยงค์ สิรินธโร), หลักสูตรครูสมาธิ เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑

(กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. พิษณุ, ๒๕๕๖), หน้า ๖๙.

พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ได้กล่าวไว้ในหนังสือ มุตโตทัยและปฏิบัติบูชาวิธานว่าให้พิจารณาภายในที่เคยพิจารณาอันถุกนียส หรือที่ปรากฏมาให้เห็นครั้งแรก อย่าละทิ้งเลยเป็นอันขาด การทำให้มากนั้น มิใช่หมายแต่การเดินจงกรมเท่านั้น ให้มีสติหรือพิจารณาในทุกที่สถาน ในกาลทุกเมื่อ ยืน เดิน นั่ง นอน ตื่น ทำ คิด พุด ก็ให้มีสติรอบคอบในกายอยู่เสมอ จึงจะชื่อว่าทำให้มากเมื่อพิจารณาในกายนั้นจนชัดเจนแล้ว ให้พิจารณาแบ่งส่วน แยกส่วนออกเป็นส่วนๆ ตามโยนิโสมนสิการ ตลอดจนกระจายออกเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ แล้วพิจารณาให้เห็นไปตามนั้นจริงๆ ชื่อว่า ยถาภูตญาณทัสสนวิปัสสนา คือทั้งเห็นทั้งรู้ตามความเป็นจริง^{๑๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า ในสมณะ ความมุ่งหมายอยู่ที่ทำจิตใจให้สงบ ดังนั้น เมื่อให้สติกำหนดอารมณ์ใดแล้ว สติก็ยึดตรึงตั้งจิตกุมไว้กับอารมณ์นั้นที่ส่วนนั้นอย่างเดียวให้จิตจดจ่อแน่วแน่มั่นคงอยู่กับอารมณ์นั้นเท่านั้น ไม่ให้คลาไคลไปเลย จนในที่สุดจิตนั้นย่อมตั้งแน่วแน่มั่นอยู่กับนิमितหรือมโนภาพของสิ่งที่กำหนด ซึ่งเป็นเพียงสัญญาที่อยู่ในใจของผู้กำหนดเอง ส่วนในวิปัสสนา ความมุ่งหมายอยู่ที่ความรู้ความเข้าใจสภาวะธรรม ดังนั้น สติจึงตามกำหนดอารมณ์เฉพาะตัวจริงของมันตามสภาวะเท่านั้น และเพื่อให้ปัญญารู้เท่าทันครบถ้วนชัดเจนเกี่ยวกับสภาวะของมัน จึงตามกำหนดอารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นไปของมันโดยตลอด เช่นดูตั้งแต่มันเกิดขึ้น คลี่คลายตัว จนกระทั่งดับสลายไป นอกจากนั้นจะต้องกำหนดอารมณ์ทุกอย่างที่เข้ามาหรือเข้าไปเกี่ยวข้องซึ่งปัญญาจะต้องรู้เข้าใจเพื่อให้เกิดความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง จึงเปลี่ยนอารมณ์ที่กำหนดไปได้เรื่อยๆ และเพื่อให้รู้เท่าทันตรงตามสิ่งที่สิ่งนั้นเป็นอยู่เป็นไปแท้ๆ จึงต้องตามกำหนดดูให้ทันความเป็นไปในแต่ละขณะนั้นๆ ทุกขณะ ไม่ยอมให้ติดค้างอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของอารมณ์ใดๆ^{๑๓}

พระคันธสาราภังค์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือโพธิปักขิยธรรมว่า คำว่า สติปัญญา เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ ศัพท์คือ สติ กับ ปัญญา สติ แปลว่า การระลึกอารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว ระลึกอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง หรืออาจเป็นการระลึกอุศลกรรมซึ่งเคยทำมาก่อน การระลึกเช่นนี้ไม่จัดว่าเป็นสติตามหลักการปฏิบัติธรรม เพราะสติตามนัยนี้เป็นสภาวะธรรมฝ่ายดี หมายถึง การระลึกสภาวะธรรมปัจจุบันภายในร่างกายที่ยาวา หนา คับ กว้าง สด มีใจครอง ส่วนการที่นึกปฏิบัติคิดถึงเรื่องที่ผ่านมาแล้ว หรือคิดถึงเรื่องในอนาคต การระลึกเช่นนี้จัดว่าเป็นความฟุ้งซ่าน หรืออุทธัจจะ ไม่ใช่เป็นสติที่แท้จริง แม้การระลึกถึงอุศลกรรมที่เคยทำมาก่อน ก็ไม่ใช่สติ แต่เป็นกุญจะ คือ ความเดือดร้อนรำคาญใจในอุศลกรรมที่ได้กระทำไปแล้วหรือในอุศลกรรมที่ยังไม่ได้กระทำความจริงแล้ว การระลึกสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าในปัจจุบันขณะ ไม่ว่าจะเป็นสภาวะ

^{๑๒} พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, มุตโตทัยและปฏิบัติบูชาวิธาน, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา และสถาบันสันติธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๒๔๘.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๒๒.

พองยุบของท้อง, สภาวะเคลื่อนไหวของเท้า, เวทนาที่เป็นความรู้สึกทางกายและใจ, สภาวะธรรมทางจิตต่างๆ เช่น จิตที่ประกอบด้วยความโลภ ความโกรธ ความฟุ้งซ่าน เป็นต้น หรือสภาวะธรรมการเห็น เป็นต้น เหล่านี้จัดว่าเป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้นกับเราในปัจจุบันขณะและเป็นอารมณ์ของการเจริญสติปัฏฐาน^{๑๔}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน) ว่า สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดก็ย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปนั้น ตามนัยแห่งพระบาลีที่องค์สมเด็จพระชินสีห์ได้ตรัสไว้มีอยู่ ๒ ประการ คือ ๑) โยนิโสมนสิการโร การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายด้วยดี ๒) พหุสีกาโร การพยายามทำให้มากๆ ด้วยสติ คำว่า โยนิโสมนสิการโร นั้น แยกออกเป็น ๒ บทคือ โยนิโส แปลว่า โดยอุบายอันแยบคาย คำว่าอุบายในที่นี้แปลและหมายความว่า ๙ อย่าง คือ ช่องทางแห่งความสำเร็จ ๑ ช่องทางแห่งความคิด ๑ การทำให้เป็นผล ๑ กลศึกสงคราม ๑ สามารถทำลายข้าศึกผู้มีแสนยานุภาพมากได้โดยฉับพลัน ๑ ทำเลียบเคียง ๑ แดกหัก ๑ แร่งกล้า ๑ กลางๆ ๑ ทำให้เสมอกัน ๑ ส่วน มนสิการโร แปลว่าทำไว้ในใจ หรือใส่ใจ แยกออกเป็น ๒ อย่าง คือ อุบายมนสิการ (ทำไว้ในใจจนพบช่องทางแห่งความสำเร็จ) และปณมสิการ (ทำไว้ในใจจนพบทางไปสู่ความดับทุกข์ คือ จนเข้าถึงซึ่งพระอมตะมหานิพพานเป็นวาระสุดท้าย ด้วยการทำให้ไว้ในใจ คือ ใส่ใจในวิปัสสนากรรมฐานจริงๆ ลงมือปฏิบัติจริงๆ จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน^{๑๕}

พระศรีคัมภีร์ญาณ^{๑๖} (สมจินต์ วันจันทร์) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธปรัชญา ว่าเมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกและมีปัจจัยเสริมพอเพียง เกิดวิญญาณ (การรับรู้) ทุกขณะจิต ตากับรูปมีที่ว่าง (หมายถึงมีจักขุปสาทที่ใสที่ดี) มีแสงสว่าง มีมนสิการ เกิดจักขุวิญญาณ (การรับรู้ทางตา) แล้วก็ดับไป วิญญาณจึงเป็นเพียงผลจากการที่ประสาทกระทบกับอารมณ์มีปัจจัยเสริมอยู่ในกระบวนการทำงานของจิต กระบวนการปกติของจิตมนุษย์ปุถุชน (ผู้หนาด้วยกิเลส) มี ๑๗ ขณะเมื่อมนุษย์ปุถุชนตาย กระบวนการของจิตจะเปลี่ยนจากขณะในวิถิจิตเป็นจุติจิต (จิตทำหน้าที่เคลื่อนไหว) เคลื่อนจากภพนี้ไปปฏิสนธิจิต (จิตทำหน้าที่เกิด) ในภพหน้าทันที ไม่มีการสติด จุติจิตคือ ปัจฉิมจิต (จิตขณะสุดท้าย) ในภพนี้ ปฏิสนธิจิตคือปฐมจิต(จิตขณะแรก)ในภพต่อไป สัตว์ทั้งหลายที่ยังไม่เป็นอรหันต์ถือว่าเป็น สัมภเวสี

^{๑๔} พระคันธสาราภังค์, โพธิปักขิยธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒-๑๓.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๓๗.

^{๑๖} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์, รศ.ดร.), พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

๑.๖.๒ งานวิจัย

แม่ชีรัตนพร วารนิช ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง ศึกษาพุทธวิธีในการจัดการอกุศลวิตก พอสรุปได้ว่า อกุศลวิตก หมายถึง ความนึกคิดในทางอกุศลมี ๓ คือ กามวิตก คือ ความคิดในทางกาม พยาบาทวิตก คือ ความคิดในทางปองร้าย วิหิงสาวิตก คือ ความคิดในทางเบียดเบียน ลักษณะของอกุศลวิตกเป็นความคิดที่ก่อให้เกิดความทุกข์ เพราะราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะ กามวิตกเป็นความคิดในทางที่ชอบในกามคุณ ๕ พยาบาทวิตก เป็นความคิดในทางแก้แค้น วิหิงสาวิตกเป็นความคิดที่จะเบียดเบียนผู้อื่นสัตว์อื่น ความคิดดังกล่าวก่อให้เกิดโทษในภพปัจจุบันและภพหน้าทั้งแก่ตนเอง ผู้อื่นและสังคม ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นจากอกุศลวิตกมีทั้งในระดับบุคคล ระดับกลุ่มชน ระดับภูมิภาคและระดับประเทศ ปัญหาต่างๆ ก่อให้เกิดผลกระทบด้านวิถีชีวิต ด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจ และด้านการศึกษา พุทธวิธีที่ใช้ในการจัดการอกุศลวิตกได้แก่ ๑.กระบวนการคิดเชิงบวก (โยนิโสมนสิการ เป็นการคิดพิจารณาโดยแยบคาย) ๒.การจัดการกามวิตกด้วยเนกขัมมวิตก (ความคิดในการออกจากกาม) ๓.การจัดการพยาบาทวิตกด้วย อพยาบาทวิตก (ความคิดในทางไม่พยาบาท) ๔.การจัดการวิหิงสาวิตกด้วยอวิหิงสาวิตก (ความคิดในทางไม่เบียดเบียน) ซึ่งพุทธวิธีดังกล่าวมีผลทำให้อกุศลวิตก เสื่อมลง ระวัง และละได้จนกระทั่งดับไป^{๑๗}

บัญชายุทธ นาคมุจลินท์ ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา พอสรุปได้ มนุษย์ทุกคนสามารถพัฒนาได้ ทำให้มนุษย์มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในทางที่ดีขึ้นด้วยการฝึกตนตามหลักไตรสิกขา มรรคมีองค์ ๘ โดยเป้าหมายในการพัฒนา มนุษย์มี ๒ ระดับ คือ เป้าหมายระดับโลกุตตระ เป็นเป้าหมายหลักในการพัฒนา ด้วยการผ่านกระบวนการพัฒนาตามหลักสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ระดับโลกียะ เป็นเป้าหมายรองในการพัฒนา เป็นระดับที่มนุษย์สามารถครองตน ครองคน ครองงาน ใช้ชีวิตร่วมกับบุคคลอื่นได้อย่างปกติสุขโดยผ่านกระบวนการพัฒนาตามหลัก ไตรสิกขา และภาวนา ๔ ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดการพัฒนา มนุษย์ขององค์การอนามัยโลก (WHO) ที่ให้ความสำคัญต่อการพัฒนากาย จิต สังคม และจิตวิญญาณ (ปัญญา)^{๑๘}

กานต์สินี จันทร์วิภาติลก ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ระบบวิธีคิดเพื่อการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธศาสนา พอสรุปได้ว่า โยนิโสมนสิการเป็นวิธีคิดที่มีกล่าวเฉพาะในพระพุทธศาสนาและเป็นวิธีคิดที่ทำให้เกิดสภาวะรู้จริง รู้แจ้งและให้ผลเป็นความเห็นถูก (สัมมาทิฐิ) หรือปัญญาในระดับต่างๆ บทบาทสำคัญของโยนิโสมนสิการ คือ ทำหน้าที่เชื่อมต่อหลักธรรมกับการ

^{๑๗} แม่ชีรัตนพร วารนิช, “ศึกษาพุทธวิธีในการจัดการอกุศลวิตก”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๑๘} บัญชายุทธ นาคมุจลินท์, “การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

นำหลักธรรมไปใช้ในการดำเนินชีวิต หรือในอีกมุมหนึ่ง โยนิโสมนสิการเป็นกลไกสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ซึ่งประกอบด้วย กระบวนการรับรู้ กระบวนการคิด และกระบวนการนำหลักธรรมสู่ภาคปฏิบัติ นอกจากนี้ แนวคิดทั้งของนักวิชาการตะวันตกและนักวิชาการไทยกับวิถีคิดแบบพุทธ มีส่วนคล้ายคลึงที่สำคัญ คือ แนวคิดเรื่องระบบการมองโลก หรือระบบความคิดแบบเดิมเป็นตัวทำให้เกิดปัญหาการสร้างระบบการมองโลก ระบบความคิดใหม่อย่างเป็นระบบและถูกทาง จะช่วยให้ชีวิตประสบความสำเร็จ และมีความสุขยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม แนวทางการประยุกต์หลักธรรมเพื่อนำสู่การดำเนินชีวิต เช่น การศึกษาบทบาทของโยนิโสมนสิการเพื่อการบริหารจัดการ, เพื่อส่งเสริมกระบวนการสร้างโยนิโสมนสิการในเด็กกลุ่มต่างๆ เช่น เด็กปฐมวัย เด็กประถม เด็กวัยรุ่น และเพื่อการบรรลุธรรมการศึกษาเหล่านี้ล้วนแล้วแต่จะก่อให้เกิดประโยชน์อย่างเป็นรูปธรรมในสังคมไทยในยุคปัจจุบัน^{๑๙}

วัฒนา พลชาติ ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์วิธีการพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พอสรุปได้ว่า วิธีการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาทมีจุดมุ่งหมายเพื่อความรู้แจ้งในสรรพสิ่งที่เรียกว่าเป็นโลกุตตรปัญญา จากปัญญาของปุถุชนสามารถพัฒนาได้โดยอาศัยกัลยาณมิตรซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกเพื่อก่อให้เกิดศรัทธา ร่วมกับปัจจัยภายในที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการเกิดสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบขึ้นเป็นปัญญาในขั้นแรกโดยสัมมาทิฐินี้จะอบรมให้บุคคลมีความระมัดระวังในเรื่องของศีล สมาธิ ปัญญาและองค์ประกอบแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ตามลำดับ จนสามารถพัฒนาจากโลกียปัญญาเป็นโลกุตตรปัญญาได้แนวทางการประยุกต์ใช้ปัญญาเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต ได้แก่การพัฒนากาย ผู้มีปัญญามีวิธีในการดำเนินชีวิตด้วยการรู้จักประมาณในการบริโภค เกิดอินทรีย์สังวรคือความสำรวมระวังในการใช้อินทรีย์ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้นกายและใจ จึงส่งผลทำให้พฤติกรรมได้รับการพัฒนา โดยเฉพาะในเรื่องของศีล ไม่กระทำการที่เป็นการเบียดเบียนผู้ใด มีความสงบ ผ่องใสเกิดขึ้นในจิตใจ ทำให้คุณภาพของจิตเกิดการพัฒนาขึ้น จิตควรแก่การงาน มีสติสัมปชัญญะ จะส่งผลให้เกิดความคิดที่เป็นระบบขึ้นคือการคิดอย่างมีเหตุผล รู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหา^{๒๐}

นัตติมา ชูดวงแก้ว ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับพระสูตรตันตปิฎก พอสรุปได้ว่า การแสดงเจตสิกในพระอภิธรรมนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า เจตสิกธรรมเป็นสภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่ประกอบกับจิต (จิตสัมปยุตตธรรม) เป็นไป

^{๑๙} กานต์สินี จันทร์วิภาติลภ, “การศึกษาวิเคราะห์ระบบวิถีคิดเพื่อการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

^{๒๐} วัฒนา พลชาติ, “ศึกษาวิเคราะห์วิธีการพัฒนาปัญญาตามแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

เนื่องด้วยจิต (จิตสังสฺฐะ) อันได้แก่ชั้น ๓ คือเวทนาชั้น สัมผัสชั้น และสังขารชั้น มีการเกิดดับ ต่อเนื่องกันไปพร้อมกับจิต อาศัยวัตถุเดียวกับจิตเกิด และมีการรู้อารมณ์เช่นเดียวกับจิต และได้ อธิบายถึงลักษณะของเจตสิกแต่ละดวงซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างละเอียด เมื่อเจตสิกเหล่านี้ ประกอบเข้ากับจิตและปรุงแต่งจิตทำให้จิตมีลักษณะแตกต่างกัน เป็นกุศล อกุศล อัปายาคะ เป็นต้น จิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบจำนวนมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่ชนิดของจิตนั้นๆ นอกจากนี้ยังได้แสดง ถึงความสัมพันธ์ของเจตสิกกับกรรมหมวดอื่น ๆ อีก ดังเช่น เจตสิก ที่เป็นองค์ประกอบของชั้น อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ เป็นต้น^{๒๑}

พระนันทพัฒน์ ฐิตธมโม ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรม ของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏฺฐาน พอสรุปได้ว่า กุศลธรรมมีความหมายตรงกัน ข้ามกับอกุศลธรรมอย่างชัดเจน กล่าวคือ กุศลธรรม เป็นสิ่งที่ดี ไม่มีโทษ มีการกำจัดบาปอกุศลธรรม และส่งผลเป็นความสุข ตรงข้ามกับอกุศลธรรมที่เป็นสิ่งที่ไม่ดี มีโทษ เป็นปฏิกิริยาต่ออกุศลธรรม และส่งผลเป็นความทุกข์ กลุ่มปัจจัยธรรมที่อุปการะแก่กุศลธรรมและอกุศลธรรมได้มี ๕ กลุ่มเท่ากัน ได้แก่ (๑) กลุ่มสหชาติชาติ มีปัจจัยทั้งสองฝ่ายเสมอกัน ซึ่งมีทั้งส่วนที่เหมือนกัน คือ อัญญสมาน เจตสิก และที่แตกต่างกัน คือ โสภณเจตสิกจะเกิดพร้อมกุศลจิต ในขณะที่อกุศลเจตสิกจะเกิด พร้อมอกุศลจิต (๒) กลุ่มอาร์มมณชาติ มี ๑๑ ปัจจัยที่เสมอกัน อีก ๑ ปัจจัยเป็นฝ่ายอกุศลอย่างเดียว ถ้าเป็นโลกุตตรธรรมจะเป็นอารมณ์แก่ฝ่ายกุศลญาณสัมปยุตเท่านั้น ส่วนโลกียธรรมและบัญญัติธรรม จะเป็นอารมณ์ให้ได้ทั้งสองฝ่าย จึงควรสำรวจอินทรีย์เสมอเมื่อประสบกับอารมณ์เหล่านี้ (๓) กลุ่มอนันตรชาติ มีปัจจัยเสมอกัน ส่วนที่เป็นมโนทวาราวชชนจิตดับลงแล้วอุปการะแก่ปฐมชวน จิต ซึ่งถ้ามีโยนิโสมนสิการจะทำให้ฝ่ายกุศลเกิด แต่ถ้าขาดโยนิโสมนสิการแล้วก็จะทำให้ฝ่ายอกุศล เกิดได้แทน (๔) กลุ่มวัตถุปุเรชาติชาติ มีปัจจัยเสมอกัน หทยวัตถุรูปที่เกิดก่อนอุปการะแก่ทั้งสองฝ่ายได้เหมือนกัน แสดงถึงจิตตูปบาทในปัจจุโวการภูมิต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดเสมอและ (๕) กลุ่มปคตูปนิสสยชาติ มีเพียงปัจจัยเดียวจึงเสมอกันทั้งสองฝ่าย สำหรับโลกุตตระย่อมเป็นปัจจัย แก่ฝ่ายกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนเหตุธรรมที่เป็นโลกียะและบัญญัติจะอุปการะได้ทั้งสองฝ่าย ทั้งนี้จะ เกี่ยวเนื่องกับการที่มีโยนิโสมนสิการต่อปัจจัยทั้งภายใน ภายนอกอย่างเหมาะสมหรือไม่ ซึ่งจะทำให้ เกิดกุศลธรรมหรืออกุศลธรรมได้^{๒๒}

^{๒๑} นัตติมา ชูดวงแก้ว, “ความสัมพันธ์การศึกษาเปรียบเทียบเจตสิกธรรมในพระอภิธรรมปิฎกกับ พระสูตรต้นปิฎก”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

^{๒๒} พระนันทพัฒน์ ฐิตธมโม, “การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยธรรมของกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่ ปรากฏในคัมภีร์ปฏฺฐาน”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

เบญญาภา กุลศิริไชย ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง ศึกษา ฌาน ในฐานะบาทฐานแห่ง ปัญญา พอสรุปได้ว่า ฌานและปัญญามีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันจะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปไม่ได้ คุณสมบัติของจิตที่ควรแก่การนำไปใช้เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา จะต้องอาศัยฌานเป็นเครื่องทำ จิตให้ถึงพร้อม การทำฌานเป็นบาทสู่วิปัสสนา เป็นตอนที่ออกจากฌานแล้วคือ จิตต้องออกจาก อารมณ์ของฌานเสียก่อนเพื่อเปลี่ยนอารมณ์ใหม่ การออกจากฌานนั้นเป็นการทำให้กระแสดิจซึ่งแนบ แน่นอยู่กับอารมณ์ของฌานนั้นขาดตอนลงด้วยการตกกวังค์ เมื่อออกจากฌานแล้วจิตก็ยกขึ้นสู่การ บำเพ็ญวิปัสสนาทันที และด้วยอิทธิพลของกำลังฌานสืบเนื่องมา จิตจึงยังคงตั้งมั่นมีสมาธิเป็นอย่างดี ฌานในฐานะเป็นบาทฐานแห่งปัญญา ยังสามารถยืนยันได้จากข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถพิสูจน์ ได้อย่างเป็นรูปธรรม โดยการศึกษารูปแบบของคลื่นสมองในขณะที่อยู่ในสมาธิและกำลังคิดพิจารณา เมื่อใช้ฌานเป็นบาทฐานแห่งปัญญา คลื่นสมองจะอยู่ในสภาวะการเชื่อมโยงระหว่างการทำงานทั้งสอง อย่างคือการคิดพิจารณาและฌานสมาธิไปพร้อมๆ กัน เรียกรูปแบบของคลื่นสมองนี้ว่า จิตตื่นรู้ (Awakened Mind)^{๒๓}

พระมหาบุญเลิศ ธมมทสสี^{๒๔} ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การศึกษาจิตตานุปัสสนา สติปัฏฐานในสังคมไทย สรุปได้ว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพราะเป็นทางเดียวหรือวิธีการอย่างหนึ่งในสติปัฏฐาน ๔ ในพระวินัยปิฎกเป็นส่วนหนึ่งของอานาปาน สติสมาธิ ในพระสุตตันตปิฎกคือสติปัฏฐานข้อที่ ๓ แห่งมหาสติปัฏฐานสูตร และในอภิธรรมปิฎก มีชื่อ เรียกว่า จิตตานุปัสสนานิเทศ และมีความสำคัญในฐานะเป็นวิธีการอย่างหนึ่งสำหรับฝึกอบรมจิต เพราะเดิมทีเดียวจิตเป็นธรรมชาติผุดผ่อง แต่ถูกกิเลสจรมมาทำให้เศร้าหมองในขณะที่ทำหน้าที่ (ขวนวิถิ) จิตตานุปัสสนาสามารถแยกจิตที่เป็นอกุศล กุศล อภัยกต ที่เรียกจิต ๑๖ ประเภท ซึ่งมีความสลับซับซ้อนจนเห็นความจริง คือพระไตรลักษณ์ แล้วพัฒนาตนไปสู่ญาณที่อยู่เหนือความ ทะเยอทะยาน และความคิดเห็นที่ผิด จึงสามารถกำจัดโลก โกรธ และหลงในชีวิตได้

พระมหาธานินทร์ อาทิตวโร^{๒๕} ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่อง การพัฒนาสังขารเพื่อการ บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปได้ว่า กระบวนการพัฒนาสังขารที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการ สอน คือหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา การพัฒนาสังขาร

^{๒๓} เบญญาภา กุลศิริไชย, “ศึกษา ฌาน ในฐานะบาทฐานแห่งปัญญา”, สารนิพนธ์ปริญญาพุทธ- ศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๒๔} พระมหาบุญเลิศ ธมมทสสี, “การศึกษาจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานในสังคมไทย”, สารนิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๒๕} พระมหาธานินทร์ อาทิตวโร, “การพัฒนาสังขารเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

มี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะ มีเป้าหมายเพื่อให้ผู้เรียนดำเนินชีวิตอยู่ในโลกได้อย่างมีความสุขและระดับโลกุตตระ มีเป้าหมายเพื่อให้ผู้เรียนหลุดพ้นจากการควบคุมของโลกหรือจากกิเลสทั้งหลาย ทั้งสองระดับเพื่อคน ๒ กลุ่ม คือ เพื่อบรรพชิต และคฤหัสถ์ แต่ความเข้มข้นในการปฏิบัติแตกต่างกัน สังขารมีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์เพราะพฤติกรรมต่างๆ ที่มนุษย์แสดงออกมาทางกาย วาจา และความคิดล้วนเกิดจากการปรุงแต่งของสังขาร พฤติกรรมจะดีหรือชั่วขึ้นอยู่กับความรู้โดยผ่านทางอายตนะภายในและอายตนะภายนอกมีผัสสะเป็นสื่อกลาง และผ่านมาถึงโวกุฐัพพจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ ถ้าตัดสินด้วยโยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยกุศลเจตสิก พฤติกรรมก็จะดีเป็นกุศล ถ้าตัดสินด้วยอโยนิโสมนสิการ พฤติกรรมก็จะชั่วเป็นอกุศล

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ประกอบด้วยการวิจัยเอกสาร โดยใช้วิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) และการวิเคราะห์เอกสาร (Documentary Analysis) โดย การศึกษาเนื้อหา มีลำดับดำเนินการดังนี้ คือ

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎกเถรวาท ที่เป็นภาษาไทยภาษาบาลี และคัมภีร์อรรถสาธิต คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์ เอกสารต่างๆ ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับพระอภิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๒ วิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อรรถสาธิต โดยนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาและรวบรวมข้อมูลดังกล่าว มาศึกษาวิเคราะห์ แยกแยะประเด็น และอธิบายตามแนวคิดในประเด็นที่ต้องการทราบ

๑.๗.๓ สรุปผลจากการศึกษาและวิเคราะห์ประเด็นว่าด้วยกระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อรรถสาธิต เพื่อหาข้อสรุป และนำเสนอรายงานผลการวิจัยในรูปแบบพรรณนาต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ เพื่อทราบถึงความหมายของจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์อรรถสาธิต

๑.๘.๒ เพื่อทราบถึงกระบวนการทำงานของจิตตามที่ปรากฏ ในคัมภีร์อรรถสาธิต

๑.๘.๓ เพื่อทราบถึงกระบวนการทำงานของจิตในสังสารวัฏ